

1. Bevezetés

„Mi tette Budapestet magyar várossá?” kérdés párhuzamba állítható Gyáni Gáboréval, aki a „hogyan lett Budapest metropolisszá” kérdést tette fel. Valójában a 19. század elején a későbbi Budapesthez tartozó terület két különböző, sőt ellentétes város alakját öltötte magára: Buda német volt, Pest pedig magyar. Ezt a látszólagos kettősséget azonban perspektívába kell helyezni, hiszen Buda nem csak német volt: népes szerb közösség, a környező falvakban pedig vegyesen német, magyar és szlovák nyelvű lakosság is élt. Ugyanilyen figyelemre méltó a felekezeti sokszínűség is, hiszen Óbudán katolikusok, evangélikusok, ortodoxok, unitusok és zsidók éltek.¹

A Budapestre nem feltétlenül multikulturális városként gondolunk. Éppen ellenkezőleg, Magyarország fővárosaként sokak számára a magyar identitást szimbolizálja. Ráadásul mind az 1848-as, mind az 1956-os forradalomban – amelyek az európai közvéleményben Magyarország megítélését meghatározó legfontosabb 19. és 20. századi események voltak – mindenekelőtt a magyar nemzeti érzés jelent meg. Budapest multikulturalitása a 19. század végi utazók számára sem jelent meg egyértelműen, az első turisták inkább magyar metropoliszként látták a várost, akik alig vették figyelembe a német alapréteget vagy a bevándorlók jelenlétét. A cigányokat például őslakos népnek tekintették, amelynek jellegzetessége egyedül a zenében jelent meg, a zsidókat pedig – a szerzők érzékenységtől függően – vagy teljesen asszimilált vagy a magyar társadalomban idegen testként létezőként látták.

Pest-Buda azonban az 1848-as forradalom előtt multikulturális, ha egyébként nem is német dominanciájú város volt, mielőtt a magyarok a 19. század folyamán fokozatosan magyar várossá formálták volna. A város három – csak 1873-ban egyesített – része saját identitással rendelkezett. A 19. század elején Ofen (Buda), a jobb part, megőrizte német arculatát. A bal part, Pest viszont, amelynek érdekes módon soha nem volt német neve, az Alföld kapuja, egyre több új lakost vonzott: lakóinak száma 1800-ban alig több mint 26 ezer, de 1846-ban már 100 ezer volt. A két város közötti különbség folyamatosan nőtt: míg Pest profitált a bevándorlók érkezéséből, Buda stagnált. A bevándorlás pedig fokozatosan magyar arculatot adott a városnak. A jobb parton északabbra, Altófen (Óbuda) még mindig falusias közösséget alkotott, ahol az első gyárat zsidó vállalkozók hozták létre. 1840-től a zsidók szabadon letelepedhettek a szabad királyi városokban, és ettől kezdve többségük Pestre került. A főként a szomszédos megyékből érkező bevándorlóknak köszönhetően 1840 és 1850 között a zsidó lakosság aránya 9,8%-ról 11,3%-ra nőtt, így a római katolikusok után a második legnagyobb vallási közösséget alkották a városban. A vallási sokszínűség figyelemre méltó: a város török megszállása idején (1541–1686) érkezett balkáni népek, elsősorban a szerbek hosszú évek óta jelen voltak. Ennek köszönhetően az ortodoxia kisebb, de még mindig nagyon is élő összetevője volt a város vallási összképének. A budapesti magyarok főként római katolikusok, bár jelentős csoportot

Horel, Catherine*

Budapest multikulturalizmus és nacionalizmus között, 1848–1919

alkottak a reformátusok is, akik az ország keleti feléből érkeztek. Befolyásuk inkább politikai szerepüknek, mintsem demográfiai súlyuknak volt köszönhető. A németek is megoszlottak a római katolikus többség és a protestáns kisebbség között, akárcsak a szlovákok, akik ezekben az években a város lakosságának csak kis részét alkották.

Miután a pesti zsidók jelentős mértékben hozzájárultak a város gazdasági fejlődéséhez, a kulturális életben is igen aktívak lettek. A német nyelvű sajtó révén, amelyben igen nagy számban voltak jelen, a liberalizmus és a nemzeti törekvések támogatóivá váltak. Később fokozatosan áttértek a magyar nyelvre, és olyan szellemi vagy művészeti tevékenységet folytattak, amely összekapcsolta őket az értelmiségi polgársággal. Mindkét csoport a magyarosodás motorjaként a polgári jogok minden nem nemesre történő kiterjesztéséért is küzdött. Az 1848-as forradalmat megelőző három évtizedben, a reformkorban, néhány szorgalmas, magyar arisztokratákkal összefogó vállalkozó jobb fejlődési lehetőségeket teremtett az ország számára, amelyet Ausztria még mindig alárendelt helyzetben akart tartani, így Pest a vidéki vásárvárosból virágzó nagyváros lett. A francia forradalom és a napóleoni háborúk óta a magyar nemzeti érzés elsősorban itt jelent meg. Az alsótábla legprogresszívebb képviselői évtizedek óta próbálták elérni, hogy a magyar nyelvet hivatalos nyelvként ismerjék el, ami 1830 és 1844 között sikerült. Az 1825–1848 közötti reformkort formáló új nemzedék elsősorban fiatal arisztokratákból és értelmiségiekből állt. A nemesség ekkor a lakosság 4,6%-át, a szabad foglalkozásúak 0,3%-át tették ki. A kialakulóban lévő értelmiség már Budán és különösen Pesten koncentrált, ahol a forradalom előestéjén a lakosság 10%-át tette ki. Idetartoztak a tanárok, a különböző felekezetekhez tartozó papok és lelkészek, orvosok, mérnökök, köztisztviselők, tisztek és ügyvédek, általában nemesek és polgárok, de néhány tanár és pap parasztcsaládból származott.

A magyar nemzeti mozgalom alapvetően az osztrák gyámkodás ellen irányult. Noha a város német jellege szála volt a magyar liberálisok szemében, ők származásra való tekintet nélkül mindenkit szívesen fogadtak soraikba.

* Horel, Catherine PhD, CETOBaC (Centre d'études turques, ottomanes, balkaniques et centrasiatiques), CNRS (Centre national de la recherche scientifique), Paris, ORCID: 0000-0001-5809-5303

A nemzeti érzésnek ez a francia mintájú nagylelkűsége részben megmagyarázza a zsidók önkéntes asszimilációját, sőt lelkesedését, akiknek néhány év elég volt a nyelvváltáshoz. Bár német nyelvűek maradtak, újságjaikban prozelitákká váltak, és elszántan előmozdították a magyar nyelv átvételét. Aztán maguk a németek is a magyar nemzet támogatóivá váltak. Ennek több oka is van: ekkor még nem volt számukra „nemzeti” opció; nem álltak ellen, mert nem volt saját programjuk; de sokan realizmusból támogatták a magyarosítást. A zsidók valahogy ennek az átalakulásnak a főszereplői voltak, hiszen közvetítő szerepet játszottak a magyarok és a németek között; közel álltak az előbbiekhöz, mert átvették az eszményeiket, de ugyanilyen közel álltak az utóbbiakhoz a közös nyelv miatt. Így váltak Budapest multikulturalizmusának kedvelt hordozóivá.

Az 1848-as forradalom köztudottan mérföldkő a magyar identitásban. Az a tény, hogy Pest-Budán kezdődött, kiemelt helyet biztosított a városnak az 1848-at követően kialakított nemzeti szimbolikában. Így akár az akkor uralkodó nyelvi és kulturális sokszínűség elutasításának is tekinthetnénk, de nem szabad elfelejteni, hogy az 1848-as népek tavasza, amely a Habsburg Monarchia több tartományi fővárosában egyszerre tört ki, nemzeti és liberális jellegű volt. Akár Prágában, akár Budapesten, sok német állt a mozgalom élén. A magyar nemzeti hadsereg (Honvédség) is, amely 1848 szeptemberétől 1849 októberéig harcolt a Habsburgok ellen, multikulturális és multikonfesszionális erő volt.

A liberalizációs kísérlet kudarcának okai sokrétűek, de az egyik egyértelműen abban rejlik, hogy a magyar kormány nem volt hajlandó politikai jogokat biztosítani az ország többi nemzetiségének. Az ország integritásának fenntartása nem volt kérdés, így a magyar döntéshozók elidegenítették a délszlávokat, szlovákokat és románokat, akik szintén bizonyos fokú autonómiát kívántak maguknak. A következő évtizedekben, de különösen az 1867-es kiegyezés után Budapest viselte ennek az örökségét. Részben elveszítette multikulturális jellegét, nemcsak azért, mert az új bevándorlók gyorsan asszimilálódtak, hanem azért is, mert sokan elutasították mint multikulturális metropoliszt.

A század végére tényleg megváltozott a város multikulturális arculata, a szerbek és más délszlávok aránya csökkent, a város magyar, zsidó és szlovák lett, de továbbra is felekezeti sokszínűség jellemezte a városképet.

Kérdés, hogy 1919-ben elérkezett-e a multikulturalizmus vége? Igen is, meg nem is, de a kisebbé vált országra korlátozódó vonzerő elillant. Nincs többé „nemzeti” ambíció? Igen és nem, mert bár a rezsím ellenséges volt a nyugati és kozmopolita városi modellel szemben, és ekkor kezdődött a város és a kormány közötti szembenállás, a város ellenálló volt.

2. A multikulturális Vormärz

Budán és Pesten az újonnan érkezők többsége kereskedő, a többiek köztisztviselők és parasztok voltak. A kézművesek már nemzedékek óta letelepedettek. Anton Jankovich (maga is délszláv) így folytatja a különböző nemzetiségek ábrázolását:

„A magyarok közepes termetűek és zömök testalkatúak, többségük barna hajú: egész lényükben van valami komoly és határozott; egész testük és lelkük erős és erőteljes, könnyen lángra gyúlnak, de kitartásuk nincs. [...] A németek, akik többnyire bevándorlók leszármazottai vagy maguk is bevándorlók, többnyire szőkék és gyengébb testalkatúak, mint a magyarok; jóindulatúak, mindig jó kedvűek, könnyebb gondolkodásúak és könnyebb természetűek.”²

Ami a nyelvet illeti, megjegyzi, hogy a város kétségtelenül német nyelvű:

„A budaiak már olyan régóta beszélnek németül, amióta budaiaknak [Ofner] hívják őket. [...] Ma már a német nyelv a polgárság és a köznép körében is az uralkodó nyelv, és biztosan feltételezhető, hogy minden másik nyelvre 10 német jut. Itt még inkább, mint Pesten, általánosan elterjedt ez a nyelv, mert a színházban, részben a templomban, valamint minden nyilvános mulatságon mintha német földön lakna az ember. A helyi heti piacon általában csak a közeli szász településekről érkező német parasztok jelennek meg.”³

A Balkánról érkező kereskedők szintén régóta jelenlévő csoportot alkottak, amely inkább a budai Tabán városrészben, valamint Pesten koncentrálódott, csoportként azonban kisebb jelentőségű volt.

Óbudán a nemzetiségek és a felekezetek is keveredtek, ahol a lakosság több mint fele német és római katolikus volt, a zsidók a lakosok egyharmadát tették ki, a többiek magyarok, többnyire reformátusok voltak. A városban néhány evangélikus szlovák, illetve ortodox szerb és román család élt. A Buda környéki falvak azonban homogénebbek: a jobb parton Tétény, Albertfalva, Hidegkút és Békásmegyér német, Promontor (Budafok), valamint Soroksár német és szlovák. A bal parton csak Palotát és Csabát lakták magyar gazdák, Cinkota és Keresztúr vegyes lakosságú, a Csepel-szigeten németek és dalmátok éltek.

A pest-budai protestánsok többnyire evangélikusok, főként németek, ritkábban magyarok vagy szlovákok voltak. Régóta meglévő hagyománya volt a protestáns istentiszteletnek Budán. Az evangélikusoknak 1797 óta volt itt iskolájuk. Sőt, 1821-ben új templomot is építettek a Várhegyen, Pesten pedig az 1823-ban alapított iskolának és az evangélikus kollégiumnak az 1830-as években mintegy száz diákja volt. Néha közös akciót szervezett az evangélikus és a református egyház. A legtöbb lelkész azonban magyar, aki németül prédikált. A magyar kálvinizmus fellegetvái valójában az ország északkeleti részén voltak. Csak a 19. század fordulóján érkezett egyre több református Pestre, ahol hamarosan már két iskolát tartottak fenn. Befolyásukat erősítette Hermina hercegnő, József nádor második felesége. 1830-tól áll templomuk a mai Kálvin téren, ahol a Bécsből érkezett Cleyermann lelkész németül prédikált a magyar híveknek. A Lánchíd építésénél dolgozó angolok érkezésének köszönhetően tovább gyarapodott a protestáns gyülekezet, megalapították a Skót

Bibliatársulatot, amelynek vezetői sikertelen kampányt indítottak a pesti zsidók megtérítésére.

1840-ben az országgyűlés megszavazta a zsidók szabad letelepedését a szabad királyi városokban. Ennek következtében sokan jöttek Pestre, így számuk a mezőváros Óbudán, ahol egyesek szerint a zsidók az „előszobában vártak”,⁴ fokozatosan csökkent. 1840 és 1850 között megnőtt a zsidók beáramlása, különösen a szomszédos megyékből. A tilalom ellenére azonban már a század eleje óta sok zsidó telepedett le Pest külvárosaiban, míg Buda továbbra is zárva maradt előttük. A hatóságok viszonylagos jóindulatának köszönhetően a zsidók gyakran kihasználták a nagy éves vásárokat, hogy a városban maradjanak, ahol nem kellett a védelmükért a földesúrnak járó adót fizetniük. Ugyanakkor továbbra is fizetniük kellett a birodalomban minden zsidóra kivetett türelmi adót, amelyet csak 1846-ban töröltek el. Állampolgárságot ritkán kaptak, és ha kaptak is, az csak a leszármazottakra volt átruházható, a státuszuktól függetlenül pedig a választójogból egyébként is ki voltak zárva. A bevándorlók a város külvárosaiban telepedtek le, például Terézvárosban, ahol 1822-ben a lakosság 17,7%-át tették ki. A Két szerezcsen, Király és Három dob utcák hamarosan a zsidónegyedek magját alkották. A Király utca sarkán álló Orczy-ház vált az egyre nagyobb létszámú közösség jelképévé. A tulajdonos, báró Orczy József megengedte a zsidóknak, hogy az udvaron egy kis zsinagógát építsenek, majd később az első pesti zsidó iskolát is berendezték. Israel Wahrmann rabbi dinamizmusának és több adományozó nagylelkűségének köszönhetően 1848 előestéjén már nyolc iskolája volt a hitközségnek.

A három várost, Budát, Pestet és Óbudát 1849. június 14-én Szemere Bertalan belügyminiszter rendelete egyesítette Budapest néven. A rendeletet azonban az 1848–1849-es országgyűlés minden más intézkedésével együtt hatályon kívül helyezték. Az ötvenkét megyét ezt követően feloszlatták, és öt nagykerület lépett a helyébe. Pest megyét összevonták északi szomszédjával, Esztergom és a déli Jászkun megyével. 1850. szeptember 13-án rendelet határozta meg ezen új megyék szervezetét, de Pest maradt az új közigazgatási egység központja. Ennek következtében a németesítés új fordulatot vett: a járási székhelynek választott városok mindegyike túlnyomórészt német lett. Ráadásul az udvar nem mulasztotta el, hogy szándékosan hátrányos helyzetbe hozza Pestet, például a Bécs, Sopron és Pécs közötti vasútvonal meghosszabbításával, ahelyett, hogy a fővárossal való összeköttetést teremtette volna meg. Budapest néhány évig egy idegen hadsereg által megszállt város arcát mutatta.

3. A dualizmus felé: a magyarosodás

Az 1860-as évek elején valódi enyhülés kezdődött, ami a társadalom minden szintjén érezhető volt. A magyar nyelv 1860-ban ismét felváltotta a németet a városban belül, és az 1849-ben elbocsátott városi tanácsosokat visszahelyezték.

A Szépítő Bizottmány a forradalom és a szabadságharc idején felfüggesztette tevékenységét, majd az osztrák ha-

tóságok 1852-ben Építési Bizottmány néven újra létrehozták, de hatáskörét pusztán a bontási és építési engedélyek kiadására korlátozták, végül öt évvel később megszüntették. Ettől kezdve a közmunkák a pesti és a budai önkormányzat hatáskörébe tartoztak, de továbbra is a hatóságok jóváhagyásától függtek, az új építkezések ezért szinte teljesen megszűntek. Ami mégis megépült, az 1849–1867 közötti években mindenekelőtt a magánkezdeményezéseknek volt köszönhető.

Az 1851-es statisztikák világosan mutatják,⁵ hogy Budapest még mindig multikulturális város volt, bár a politikai helyzetnek köszönhetően megerősödött német jelleggel. E számok szerint Budapestnek 172 935 lakosa volt, ebből 119 321 lakos élt Pesten, amely számban jócskán megelőzte Budát. A különböző nemzetiségek és csoportok nem minden városrészben képviselték magukat egyformán. A zsidók – akik a valóságban nem alkottak külön nemzetiségi csoportot, az osztrák hatóságok szándékosan külön kezelték, hogy ne magyarokként jelenjenek meg a statisztikákban – ekkor túlnyomórészt Pesten éltek (a zsidók 71,7%-a élt Pesten); ugyanez vonatkozott a szlovákokra, románokra és horvátokra is. Egyedül a szerbek éltek még többségben Budán.

A nemzetiségek aránya

Német	35,74
Magyar	22,85
Zsidó	10,18
Szlovák	3,17
Szerb	1,01
Román	0,12
Horvát	0,05

Az 1867-es kiegyezés után a magyarok igyekeztek „ledolgozni az elmaradottságot”, Budapest pedig ennek a politikailag és gazdaságilag is jelentős folyamatnak a jelképévé vált. Egy évszázad alatt Budapest lakossága megtízszereződött, és növekedése megállíthatatlannak tűnt. Az 1869-es népszámlálás 270 685 fős lakosságot mutatott. A vallási viszonyok alig változtak, eltekintve az egyre növekvő zsidó közösségtől, amely akkor már a lakosság 16,56%-át tette ki. A város lakosságának többsége továbbra is római katolikus (72,34%), mellettük evangélikusokat (5,28%) reformátusokat (4,8%) találunk, a görög unitusok és a görög ortodoxok pedig kisebbségnek számítanak 0,23%-kal, illetve 0,67%-kal.⁶

A 19. század utolsó három évtizedében Budapest Berlin mellett Európa leggyorsabban fejlődő fővárosává, metropolisszá vált, és hamarosan a legnagyobb város lett a Bécs és Szentpétervár közötti régióban. 1869-ben még 280 349 lakosú regionális főváros volt. Az 1890 és 1900 közötti időszakban 40%-os népességnövekedést produkált, lakossága 1910-ben elérte a 880 000 főt. Az első világháború előestéjén Budapest Európa hatodik legnagyobb városa, míg röviddel a kiegyezés után még csak a tizenhatodik helyen állt. Az első világháború alatt aztán átmenetileg megközelítette az egymillió határt.

Budapest dominanciája megingathatatlan az országban. Ennek a hipertrófiának gazdasági és politikai okai egyaránt voltak, és ezek idővel tovább erősödtek. Történelmi fővárosi státusza a magyar identitás reneszánszának bölcsőjévé tette, földrajzi fekvésének köszönhetően pedig az ország gazdasági központja. A dualista korszak vezetői pontosan tudták, hogyan kell ezeket az előnyöket kihasználni és népszerűsíteni a fővárost, amely a Béccsel szembeni verseny eszközévé vált. Budapest ellenállhatatlan vonzerőt gyakorolt a vidékiekre, vonzotta a beköltözőket. Az ország nyolc legnagyobb városának lakossága 1910-ben még együtt sem érte el Budapestét. Szeged, Magyarország második legnagyobb városa 100 ezer lakosával akkoriban kevesebb lakossal rendelkezett, mint a főváros egyes kerületei. A főváros növekedése kisugárzott a környező falvakra, amelyek akkorra külvárosokká váltak: Újpest, Rákospalota és Soroksár például még nagyobb népességnövekedést produkált, mint maga Pest.⁷

A metropolisz ezt a növekedést egyre inkább a bevándorlásnak köszönhette: 1869-ben Budapest lakóinak több mint fele a fővárosban született, 1890-ben ez az arány már csak 39,3% volt. A század közepén Buda és Pest többé-kevésbé egyenlő nagyságú volt, de az 1870-es évektől kezdve a növekedés tartósan a pesti oldalt jellemezte. Ekkor még minden Budán élő budapestire négy pesti jutott, a századfordulón pedig már hat. A bevándorlók többsége a közeli megyékből, a többi az északi és északkeleti szegényebb, szlovák régiókból érkezett. Az Alföldön és a délnyugati, gazdagabb megyékben sokkal kevésbé érződött a főváros vonzereje. A többi bevándorló Cislajtániából származott: szakmunkások és kézművesek Csehországból, Alsó-Ausztriából és Stájerországból; a legutolsó, többnyire zsidó bevándorlók Galíciából és Bukovinából érkeztek.

Összességében a Habsburg Monarchia területén figyelemre méltó népességmozgásról beszélhetünk, amelyet az iparosodás és a vasúti közlekedés fejlődése gyorsított fel. A valódi külföldiek aránya továbbra is nagyon alacsony: ők főként németek és a Balkánról érkezettek, akik 1890-ben a bevándorlóknak mindössze 1,2%-át tették ki. Ha a születési helyeket vizsgáljuk, a külföldiek számának folyamatos csökkenését látjuk: 1869-ben a (pesti) lakosok 15,1%-a még a Habsburg Birodalmon kívül született, 1910-ben már csak 5,7%.⁸ A századfordulón a halálozási arány csökkenése is hozzájárult a főváros növekedéséhez, így jelentős a népesség természetes növekedése is. Mivel a bevándorlók között ekkoriban sok fiatal nő is volt, a születések száma még közel két évtizeden át meghaladta a halálozások számát.⁹

A Magyar Királyság nemzetiségei vegyes sikerrel integrálódtak: a szlovákok, akik a főváros kozmopolita proletariátusának alapját adták, sokkal gyorsabban és jobban asszimilálódtak, mint falusi honfitársaik. A magyar kormány tudatos magyarosítási politikát folytatott azzal, hogy a nemzetiségeknek csak minimális iskoláztatást engedélyezett a saját nyelvükön, és a középfokú oktatásból kizárta a nemzetiségi nyelveket, mivel csak a magyart ismerte el hivatalos nyelvnek. A munkahelyeken is a magyar nyelvet használták, a számos munkás- és más egyesület pedig nem volt elegendő a nemzeti identitás megőrzéséhez.

A németek és zsidók asszimilációja részben taktika, részben szabad választás következménye volt, míg a többiek esetében ez inkább kényszerből történt. A délszlávok kevésbé érezték ezt, mert vagy az államjogukra (horvátok), vagy az autonómia régi hagyományára (szerbek) támaszkodtak. A magyar–horvát kiegyezés alapján negyven horvát képviselő jutott be a magyar parlamentbe. A kiegyezés azonban nem volt népszerű a horvátok körében, akiket semmi sem vonzott Budapestre, épp ellenkezőleg. A már rég integrálódott budapesti szerbek pedig a maguk részéről aktív kisebbséget alkottak egyházaikkal és karitatív intézményeikkel.

1850 és 1890 között Budapest fokozatosan átalakult magyar várossá. A német lakosság ellenállási lehetőségei szűkültek; a század eleji, mindenütt jelenlévő pozícióból a német nyelv fokozatosan visszaszorult. A kormány előnyöket biztosított a hazai vállalkozóknak és termékeiknek, ami meggyőzte a német ajkú befektetőket, hogy a magyar nemzetet válasszák. Lassan eltűnt a német sajtó, és aki továbbra is német újságokat akart olvasni, annak a bécsi lapokra kellett előfizetnie. A 20. század elejére már csak a *Pester Lloyd* maradt meg egyetlen minőségi német napilapként. A német színházat már az 1848-as forradalom előtt fenyegette magyar versenytársa. A neoabszolutizmus idején, 1857-ben nagy költséggel újjáépítették, amikor azonban 1889-ben ismét leégett a színház, már nem.¹⁰ Ehhez hiányzott a közönség és a hatóságok akaratja. Budapest időközben – már csak magyar nyelvű – színházi metropoliszként vált híressé.

A zsidók, akik régóta a magyarországi németiség egyik fő alkotóelemei voltak, azonban gyorsan asszimilálódtak, még ha bizonyos mértékig hűek is maradtak a német kultúrához.¹¹ A mintegy 1200 család között – akik 1888 és 1903 között jövedelmük alapján a felső középosztály tagjainak voltak tekinthetők, mert több mint 1500 korona adót fizettek – mintegy 20%-ban találunk zsidó családot. Ez az arány szinte egybeesik a teljes budapesti zsidó lakosság arányával, amely 1890-ben 21%-ot ért el, majd 1900-ra 24%-ra emelkedett.¹² A zsidók jelentősége a főváros felső középosztályában figyelemre méltó, és messze meghaladta a teljes lakosságon belüli arányukat.¹³ Az 1890-es népszámlálásban Magyarország lakosságának 4,2%-át teszik ki, az 1910-es népszámlálásban pedig 4,5%-át. A felső középosztály azonban a teljes magyarországi zsidó lakoságnak csak 0,5%-át teszi ki.

A pesti zsidó polgárság fiait a következő lépés hamarosan a főváros nagy iskoláiba, a piarista gimnáziumba és az evangélikusba vezette. Az 1867-es emancipáció és valamennyi foglalkozás zsidók számára történő fokozatos megnyitása előtt az ilyen családokból származó zsidó fiatalok jogot és a kevésbé tehetősek a jog mellett orvostudományt tanultak. A magyar főváros közép- és felsőoktatási intézményeiben a zsidó diákok aránya jelentős számokat ért el: például abban az evangélikus gimnáziumban, ahol Theodor Herzl is tanult, 50–60% között volt a zsidó diákok aránya.

A század elején a zsidók még ki voltak zárva a város szívéből, a Belvárosból. Így ettől keletre és északra, főként a Lipótvárosban és a Terézvárosban telepedtek le,

Az Andrassy út 1896-ban az Operával¹⁴

mely utóbbi tulajdonképpen Budapest zsidó negyedévé vált. Fokozatosan elhagyták a gazdag családok, miután több generáción keresztül éltek itt, és inkább a Belvárosba vagy a budai villanegyedekbe költöztek. Budapest gazdasági fellendülése is hozzájárult ahhoz, hogy ezek a családok a Kis- és Nagykörút újonnan kiépült sugárútjaira költözzenek, ahol számos bérházat vásároltak. Ott azonban ritkán laktak, inkább az új sugárút (Sugárút), a későbbi Andrassy út presztízsét választották. Mások továbbra is szívesen maradtak a belvárosban, ahol élvezték a parlament építése során kiépült új városi infrastruktúrát, és a Nádor utca így a felső középosztálybeli családok egyik kedvelt lakóhelyévé vált.

A 20. század küszöbén Budapest a legnagyobb szlovák város. A városban élő szlovákok fele Budán és Óbudán élt, ahol legtöbbjük munkás és kisvállalkozó volt. Óbuda és környéke egyébként is a város legszegényebb helyei közé tartozott. Pesten a szlovákok a nagykörút szélén lévő munkásnegyedekben éltek. Akkoriban ezeknek a szlovákoknak a negyede az iparban dolgozott, a nők többsége pedig háztartásbeli volt. A délszlávokkal és a románokkal ellentétben a szlovákoknak nem voltak állami hagyományaik, nem volt olyan szellemi elitjük sem, amely a politikai harc útjára vezethette volna őket.

1900 körül Budapest nem azt a kozmopolita képet nyújtotta, mint ami Bécsset jellemezte abban az időben. A kétnyelvűség, ha nem is három- vagy négynyelvűség, nem volt rendkívüli dolog. Abban az időben Budapest lakóinak több mint fele legalább kétnyelvű volt, a szokásos párosítás a német–magyar volt, ugyanakkor a Budapesten beszélt magyar nyelv tele volt Bécsből származó germanizmusokkal, és hemzsegett a jiddis és különböző szláv nyelvekből származó kifejezésektől is. Ez a sajátos nyelvi világ szójátékok sokaságát szülte, amelyeket a lakosok különösen nagyra értékelték és továbbfejlesztettek. Akárcsak az ország kisebb városaiban, a zsidók voltak a kétnyelvűség vitathatatlan mesterei: 1891-ben közel 80%-uk tudott magyarul és németül. Őket követték az evangélikusok, akiknek egyharmada szlovákul is beszélt; ez újabb bizonyíték arra, hogy Budapesten valóban jelentős szlovák kisebbség élt. A katolikusok a magyar mellett főleg németül beszéltek. Végül a reformátusok, akik szerették magukat a magyar nemzetre magjának tekinteni, inkább egy nyelvűek voltak. Jelentőségük Budapesten azonban továbbra is csekély, hiszen számszerűen a negyedik vallási felekezet a városban a katolikusok, a zsidók és az evangélikusok után. A zsidó lakosság száma azonban folyamatosan növekedett: nem sokkal a háború kitörése előtt a

lakosok negyedét tette ki, ami arra indította Karl Lueger bécsi polgármestert, hogy Budapestet Judapestnek nevezze. Közben a zsidók kétharmada magyar nyelvűvé vált. Ez még inkább megmutatkozott Budapesten, amelyhez ők is tudatosan hozzájárultak. A családnevek magyarosítása folyamatosan növekedett, amit a hatóságok tudatosan támogattak. A felekezeti, valamint az etnikai vegyes házasságok is egyre nőttek, és minden szinten hozzájárultak a társadalom magyarosodásához. Ha az üzletek és a reklámok feliratai még mindig német nevekre utaltak is, ezek megjelenése egyre ritkábbá vált. Negyven év alatt a magyar lakosság aránya a fővárosban az 1870-es 46%-ról 1910-re csaknem megduplázódott, 88%-ra. Ezzel egyidejűleg a németek száma az 1880-as 34,43%-ról 1910-re 8%-ra csökkent.

Valószínűleg ugyanez a jelenség játszódott le Prágában is, ahol 1910-ben még kevesebb volt a német. Prága mégis megőrizte valamennyire a német arculatát és hangulatát, ami Budapesten már nem volt jellemző. A főváros magyarosodása csak a neoabszolutizmus vége után ért el bizonyos szintet: 1851-ben még a német volt az első nyelv (35,7%), a magyar csak 1880-tól vette át ezt a helyet (56,7%). A többi szláv nyelv mindig is nagyon kis arányban szerepelt, a szlovák munkások bevándorlása 3-4%-os arányt eredményezett. Az utolsó, 1910-es népszámláláskor már szinte teljesen magyarrá vált Budapestről beszélhetünk: a lakosok 85,8%-a vallotta anyanyelvének a magyart.¹⁵

Az 1896-os magyar millenniumi ünnepség a magyar főváros és általában a magyar géniusz öntudatos hangsúlyozásának alkalma volt: a magyar nemzet ügyelt arra, hogy megmutassa modernségét és politikailag is érvényesüljön. Ez az önreprezentáció nemcsak Ausztria felé irányult, hanem a királyság többi nemzetisége felé is. A millenniumi ünnepségek előtt és alatt azonban különösen fölerősödtek a kritikus hangok. Az események alkalmat adtak a tiltakozásra, amely lehetővé tette, hogy a magyarosítási politika ellenzői hallassák hangjukat és terjesszék követeléseiket. A nemzetiségi kongresszus végén a magyarországi románoknak, szerbeknek és szlovákoknak sikerült közös nyilatkozatot megfogalmazniuk. Tiltakozó akciójuk eredményeként született meg a kiáltvány, amelyet alig néhány héttel a millenniumi ünnepségek megnyitása előtt, 1896 áprilisában tettek közzé. Néhány értelmiségit, például a francia Louis Léger-t, Ernest Denis-t és Louis Eisenmannt meggyőzték ezek az érvek. Még azok is, akik továbbra is kedvezően viszonyultak Magyarországhoz, felfogták a probléma súlyosságát, bár továbbra is csodálták a magyarokat, kételkedni kezdtek a magyar kormány asszimilációs politikájának létjogosultságában.¹⁶ Párizsban 1896 júliusában nyilvános gyűlést tartottak, amelyen a millenniumi ünnepe alkalmából tiltakoztak a magyar állami diskurzus ellen. Szervezői a cseh – ők a szlovákok nevében beszéltek –, szerb és román nemzetiség képviselői voltak.¹⁷

Az 1905-ös választások után hatalomra került kormánykoalíciónak egy másik kényes kérdésre, az 1907-ben Ausztriában életbe lépett (férfi) általános választójogra is reagálnia kellett. A bécsi kormány, valamint maga a császár és király is mérsékelni akarta a magyarokat a hadse-

reg kérdésében, és ezzel az általános választójog magyarországi bevezetésével fenyegetett. A budapesti kormány elégedetlen volt azzal, hogy a szigorú magyarosítási politika ellenére a magyarok a királyság lakosságának csak 51,4%-át tették ki. Ezért nem volt hajlandó kollektív szavazati jogot adni a szlovák, román, szerb és horvát kisebbségnek. Félt továbbá a magyar munkások és parasztok politikai színtéren való ébredésétől, attól, hogy ők a fel-törekvő szociáldemokrácia eszközévé válhatnak.

4. Társadalmi és nemzeti feszültségek: multikulturális proletariátus?

A század közepétől a bevándorlás járult hozzá leginkább a város növekedéséhez. Míg 1869-ben a lakosok több mint fele a városban született, addig 1890-ben már csak 39,3%-uk. Ennek a népességnek már csak egyharmada élt Pesten. Buda népessége időközben hanyatlott. A pesti Belváros a század végére túlnépesedett, a környező kerületek növekedtek a leggyorsabban, 1869 és 1900 között megduplázódott, illetve megháromszorozódott a lakosságuk, majd ez a növekedés elérte a Nagykerületen kívüli kerületeket, mindenekelőtt Kőbányát, amely néhány év alatt a növekvő proletariátus bástyájává vált.

A kommunista történetírás későbbi elemzésével el-lentétben a dualizmus korának proletariátusa egyáltalán nem volt egységes és egyszínű: a munkások közvetlenül vidékről érkeztek, részben még parasztként, sokan közülük továbbra is paraszti ruhát viseltek, alig képzetek, nem ismerték a Szocialista Internacionált, ideáljuk kezdetben sokkal inkább a polgári világ volt. A vallási sokszínűség további differenciáló tényező volt, akárcsak a nemzeti hovatartozás. Tehát nemcsak társadalmi és politikai, hanem kulturális térről is szó van, ami nem kivételes helyzet egy olyan plurikulturális társadalomban, mint amilyen a Habsburg Monarchia volt. A Budapestről mint egy második Bécsről alkotott ellentétes kép, amely szerint Budapesten kozmopolita proletariátus élt, azonban nem felelt meg az igazságnak: a nemzeti sokszínűség ugyan létezett Budapesten, de nem ez volt a fő jellemzője ennek a rétegnek, hiszen a munkások háromnegyede magyar volt, a második helyen pedig a szlovákok álltak, de jóval kisebb arányban.

Az iparosodás kezdetén a bevándorlás a szakképzett munkaerő iránti igényt elégítette ki, így az első munkások Csehországból, Ausztriából vagy éppen a Német Birodalomból érkeztek. A még szerény méretű gyárak nem igényelték a vidéki munkaerő tömeges foglalkoztatását, és az új vállalkozóknak inkább ész kellett, mint erő. 1855 és 1870 között minden ágazatban nőtt a külföldiek aránya: a kohászatban: 18-ról 22,6%-ra, a gépiparban: 24,8-ról 40%-ra. 1869-ben a mintegy 41 097 pesti munkás a következőképpen oszlik meg: magyarok: 77,7%, osztrákok: 18,9%, külföldiek 3,4%. A „magyarok” alá itt természetesen a szlovákok is beletartoznak.¹⁸

A következő negyed században ezek az etnikai arányok az új ipari ágazatok felemelkedésével megváltoztak. Az

építőipar, a vasútépítés stb., amelyek az urbanizáció révén mentek végbe, hatalmas munkaerőigényt támasztottak. Bár a proletariátus már eddig is túlnyomórészt magyar volt, mivel a bevándorlók többsége a környező megyékből érkezett, német jellege eltűnt a szlávok, többségében szlovákok, ritkábban horvátok vagy szerbek miatt. Utóbbiak már régen letelepedtek Budapesten, és iparosként, kereskedőként beilleszkedtek a helyi gazdaságba, leszámazottaik jómódúak, és csak nagyon kevesen váltak a proletariátus részévé. A horvátok többsége a kispolgársághoz tartozott, horvát-szlavóniai honfitársaik pedig ritkán jöttek Budapestre munkát keresni: vagy az új horvát iparban helyezkedtek el, Bécsbe vagy a Monarchiától nem messzi területekre vándoroltak. A zsidók kezdetben alig voltak jelen a proletariátusban, de a század vége felé arányuk megnőtt: többségük magyarosodott és asszimilálódott családokhoz tartozott, és kevés kapcsolatot tartott a munkásokkal, a Galíciából érkezők viszont egyre inkább a proletariátushoz tartoztak, ebben az értelemben ezt a helyzetet a bécsi proletariátus helyzetével lehet összehasonlítani.

A polgári eszményhez való asszimiláció, vagy legalábbis a metropolisz által képviselt tendencia, nem jelenti egyúttal a nemzeti identitások eltűnését, amelyek továbbra is léteznek, jobban, mint a hagyományos öltözködés. 1900 körül Budapest a legnagyobb szlovák város, még akkor is, ha a szlovákok a lakosságnak csak 2,3%-át teszik is ki. A fővárosban 20 350 fővel kétszer annyi szlovák lakos élt, mint Pozsonyban. A szlovákok fele valójában a szegény Óbudán élt, közülük került ki a Goldberger textilgyár munkásainak jó része, más részük kisiparosként dolgozott ott. Pesten kétharmaduk a Nagykörúton belüli munkásnegyedekben lakott. Akkoriban minden negyedik szlovák az iparban dolgozott, a nők többsége háztartásbeli volt. A budapesti kisebbségek közül ők éltek a legrosszabb körülmények között, így 1910 körül a szlovák újságok kampánya próbálta lebeszélni az új bevándorlókat arról, hogy Budapestre jöjjenek. Ennek eredménye a szlovákok egyre nagyobb mértékű kivándorlása Amerikába, ami magyarázatot ad a budapesti szlovák munkások csökkenő számára is. A tömeges kivándorlást erősítette az is, hogy a Felvidéken nem voltak ipari központok, ami a szlovákok vidéki elvándorlásának egy részét lelassíthatta volna.¹⁹

A nemzeti vallási, jótékonyági, sport- és kulturális közösségek és egyesületek, bankok, kiadók és üzletek kínálata lassíthatta ugyan az asszimilációt, de nem akadályozhatta meg azt.²⁰ Budapesten 1910-ben négy szlovák újságíró volt, Pozsonyban viszont egyetlen egy sem, másrészt a fővárosban a szlovák egyesületek száma a szlovák lakosság számához képest igen szerény volt. Az 1870-es években, amikor a magyar kormány ellensúlyozandó a *Matica slovenská* kezdeményezéseit, bezáratta a szlovák gimnáziumokat, a budapesti szlovákok nem tettek különösebb lépéseket az egyesületi élet felélesztésére. Csak 1885-ben alakult meg az első egyesület. A *Slovenský spolok* (Szlovák Egyesület) az egykori órásmester újságíró Švehla kávéházában ülésezett, és tagjai, köztük a későbbi csehszlovák politikus és miniszterelnök Milan Hodža, a munkások mozgósítását tűzték ki célul, akiket a Budapesten megjelenő *Slovenský Denník* (Szlovák Nap-

ló) című újságon keresztül értek el. A vallási alapítványok még gyengébben képviseltették magukat, Daniel Bachát protestáns teológus 1880-as kísérlete a szlovák egyesületi rendszer megszervezésére kudarcba fulladt. Egyrészt a magyar hatóságok ellenségessége, másrészt maguknak a szlovákoknak a meglévő egyesületek iránti csekély érdeklődése a magyar csoportokba való integrálásukra serkentette őket. A szlovákiai munkások számára létrehozott tanulóköri, könyvtári és olvasótermek sorozatos kudarcai olyan magyar szervezetekhez vezették őket, mint például a *Szabadság*, ahol nehézség nélkül jutottak saját olvasó- és tanteremhez.²¹

Ennek ellenére a Szociáldemokrata Párt nem tudott meghatározó szerepet betölteni a magyar munkásságnál. John Lukács történész ennek két okát látja,²² amihez én két olyan problémát szeretnék hozzáfűzni, amit ő figyelmen kívül hagyott. Először is, a szociáldemokrácia túlnyomórészt városi jellege kétségtelenül olyan akadály volt, amely nem tette lehetővé, hogy vidéken, ahol a legnagyobb szükség volt rá, sőt nagyobb mértékben, mint a városban, hatékonyan működjön. Ha a párt nem tett erőfeszítéseket vidéken, az egyrészt az ottani mélyen gyökerező hagyományos struktúráknak volt köszönhető, amelyeket aligha lehetett lebontani, másrészt annak, hogy az első szociáldemokraták maguk is városi emberek voltak, akik kevés érdeklődést mutattak a parasztok iránt. Ez a szociáldemokrata városiasság részben megmagyarázza azt az internacionalizmust és az ausztromarxizmust is, amely a nemzeti kisebbségeket másodlagos problémának tekinti. Bár a *Népszava* szerb nyelven is megjelent, a nemzeti problematika továbbra is idegen a szociáldemokrata diskurzustól. Lukács második érve a párt elitjét akkoriban jellemző belső megosztottságra és a körében folyó elméleti vitákra utal, amelyek gyengítették fellépését. Harmadszor, véleményem szerint az általános választójog kérdését kell kiemelni. Mivel annak bevezetése nem vonatkozott Magyarországra, ez az oka annak, hogy ez a párt továbbra is alárendelt szerepben maradt, és csak agitációs erő lehetett, politikai alternatíva nem. Végül megemlítenék egy negyedik elemet, mégpedig a két keresztényszociális gondolkodású párt közötti versenyt, amelyeknek a szociáldemokrataktól eltérően sikerült befolyást szerezniük vidéken és a proletariátus körében is, és hosszú távon mindkét csoportban érvényesülni tudtak.

A Katolikus Néppárt 1895. januári megalakulása kezdettől fogva a fiatal szociáldemokrácia terepén mozgott. Az új párt a vidéki szegénység, a munkások erkölcsi nyomorúsága és a nemzeti kisebbségek felé fordult. Különösen a budapesti szlovákok üdvözölték ezt az új politikai erőt, amelyet a fővárosban a magyar-szlovák pap, Eduard Šándorfi és lapja, a *Krest'an* (A keresztény) képviselt. Šándorfi érdeklődése a városi proletariátus iránt abban nyilvánult meg, hogy 1905-ben megalapította a *Katolícky kruh* (Katolikus Munkások Köre), amely a vallási és nemzeti identitással egyaránt rendelkező munkások egyik ritka szervezeteként jelenik meg. Šándorfinak sikerült a munkásokat zárandoklatokra és különböző ünnepekre mozgósítani, és a VIII. kerületi plébániájára (Józsefváros) vonzani. Élénk tevékenységét a magyar hatóságok

hosszú távon nem nézték jó szemmel. A rendőrség állandóan figyelte, végül vidékre helyezték.²³ A szociáldemokraták a *Nová Doba* (Új Korszak) című szlovák szocialista újság megalapításával jelentkeztek, amelyet először 1897-ben prágai mintára budapesti csehek adtak ki. A magyar hatóságok intézkedései a szlovák karaktert és a szocialista tartalmat egyaránt célba vették, és sikerült ugyan felszámolniuk a budapesti szlovák szociáldemokráciát, de nem sikerült kiirtani a szociális, ha nem is a szocialista tevékenység minden formáját.

*

A nemzeti vagy szociális kérdés röviddel a háború kitörése előtt egyre élesebbé vált, és Budapesten többször is konfrontációra került sor: az utcán, amikor a szociális problémák (lakbérék, munkáslakások, választójog) miatt jelentős tüntetések voltak; vagy a parlamentben, amikor a kevés nemzetiségi (szlovák és román) képviselő tiltakozott a ma-

gyarósítási politika ellen, és követelte az általános választójog bevezetését. A magyar döntéshozók ekkorra már elérték céljukat: egyrészt Budapestet olyan metropolisszá tették, amely megállja a helyét Európa többi nagyvárosával szemben; másrészt az ország valódi fővárosává vált: minden itt zajlik, mindennek ez a központja: tanulmányok, pénz, karrier, újságírás és színház, elméletek... és a forradalmak! *Par excellence* megtestesíti a magyarok lelkét és zsenialitását, függetlenül attól, hogy egy generációval azelőtt még nem tudtak magyarul. A városfejlődéssel együtt járt az asszimiláció, és a város valóban olvasztótégellyé vált, talán még egyértelműbben, mint Bécs, amelyet 1918 után sok nem német lakosa elhagyott. Budapest a 20. század küszöbén tehát nem multikulturális város, mint a birodalom más városai. A legkonzervatívabbak és antiszemiták számára Babilonná vált, mert elitje gyakran német-zsidó származású, és Budapest hamarosan elidegenedett a magyar vidéktől. Óriássá vált, amely 1918 után egy sokkal kisebb, de homogén ország vízfejű fővárosa lett.

HOREL, CATHERINE

Budapest zwischen Multikulturalismus und Nationalismus, 1848–1919

(Zusammenfassung)

Der Multikulturalismus von Budapest erscheint der Reisenden des Endes des 19. Jahrhunderts nicht deutlich, und die ersten Touristen sehen die Stadt eher als eine ungarische Metropole. Doch war Budapest vor allem vor 1848, eine multikulturelle, wenn nicht sonst von den Deutschen dominierte Stadt, bevor die Ungarn sie allmählich im Laufe des neunzehnten Jahrhunderts in eine magyarische Stadt umwandelten. Die Immigration gibt der Stadt nach und nach ein ungarisches Gesicht. In den folgenden Jahrzehnten und insbesondere nach dem Kompromiss von 1867 trug Budapest dieses Erbe. Zum Teil verliert es seinen multikulturellen Charakter, nicht nur wegen der raschen Assimilation der neuen Einwanderer, sondern auch wegen der Ablehnung vieler als multikulturelle Metropo-

le. Am Ende des Jahrhunderts hat sich das multikulturelle Bild der Stadt in der Tat gewandelt: die Stadt ist ungarisch, jüdisch und slowakisch, denn das Proletariat ist genauso multikulturell, was der transnationale Charakter der Sozialdemokratie entspricht. Schließlich stellt sich die Frage: Ist der Multikulturalismus im Jahr 1919 vorbei? Ja und nein, aber tatsächlich signalisiert es das Ende einer Attraktion, die sich auf ein geschrumpftes Land beschränkt. Kein „nationaler“ Ehrgeiz mehr? Ja und nein, denn obwohl das Regime dem westlichen und kosmopolitischen Stadtmodell feindlich gesinnt war, verfügte die Stadt über eine (permanente) Widerstandsfähigkeit, die den Beginn einer Konfrontation zwischen der Stadt und den Behörden darstellte.

HOREL, CATHERINE

Budapest Between Multiculturalism and Nationalism, 1848–1919

(Abstract)

The multiculturalism of Budapest is not obvious to travellers at the end of the nineteenth century, and the first tourists tend to see the city as a Hungarian metropolis. However, Budapest was a multicultural if not otherwise German-dominated city, especially before 1848, before the Hungarians gradually transformed it into a Magyar city in the course of the nineteenth century. Immigration gradually gave the city a Hungarian face. In the following decades, and especially after the Compromise of 1867, Budapest bore this legacy. It partially lost its multicultural character, not only because of the rapid assimilation of the new immigrants, but also because many rejected it as a

multicultural metropolis. By the end of the century, the multicultural image of the city has indeed changed: the city is Hungarian, Jewish and Slovakian, because the proletariat is just as multicultural, which corresponds to the transnational character of social democracy. Finally, the question arises: is multiculturalism over in 1919? Yes and no, but in fact it signals the end of an attraction that is limited to a shrunken country. No more “national” ambition? Yes and no, because although the regime was hostile to the Western and cosmopolitan urban model, the city had a (permanent) resilience that signalled the beginning of a confrontation between the city and the authorities.

Jegyzetek

- ¹ HOREL, Catherine: Budapest entre multiculturalité et identification nationale. In BECHTEL, Delphine – GALMICHE, Xavier (ed.): *Les villes multiculturelles en Europe centrale*. Paris, 2008. Belin. 70. p.
- ² Eredetiben: „Der Ungar ist von mittlerer und untersetzter Statur, hat grösstentheils braune Haare: sein ganzes Wesen hat etwas Ernsthaftes und Bestimmtes; der gesamte Organismus seines Körpers und seiner Seele ist stark und kräftig, leicht entzündbar, aber ohne Ausdauer. [...] Die Deutschen, meist Abkömmlinge von Eingewanderten oder selbst Eingewanderte, sind grösstentheils blond und von schwächerer Körper-Konstitution als die Ungarn; sie sind gutmütig, stets guter Laune, von leichterer Denkungsart und leichterem Sinn.“
- ³ Eredetiben: „Deutsch sprechen die Ofner schon so lange, als sie nämlich Ofner heissen. [...] Nunmehr ist die deutsche Sprache im Bürgerstande wie bey der gemeinen Volks-Klasse die vorherrschende, und man kann mit Gewissheit annehmen, dass auf einen andern Sprachverwandten 10 Deutsche zu zählen sind. Hier mehr noch, als in Pest, findet man diese Sprache verallgemeint, denn in Theater, und zum Theil in der Kirche, wie bey allen öffentlichen Belustigungen, wohnt man sich auf deutschen Grund und Boden: auf den daisigen Wochenmärkten erscheint gewöhnlich nur der deutsche Bauer schwäbischer Ansiedlungen aus der nahen Umgegend.“ JANKOVICH, Anton: *Pesth und Ofen mit ihren Einwohnern, besonders in medizinischer und anthropologischer Hinsicht*. Pest, 1838. 115. p. A szerző, a pesti orvosi kar tagja, József nádor személyes orvosa volt.
- ⁴ SZERB Antal: „Führer durch Budapest“. In *Budapester Cocktail. Literatur, Kunst, Humor 1900–1945*. Budapest, 1988. Corvina.
- ⁵ VÖRÖS Károly: *Budapest története a márciusi forradalomtól az öszirőzsás forradalomig*. (Budapest története IV.) Budapest, 1978. Akadémiai, 239. p.
- ⁶ SEBŐK László (összeáll.): *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*. Budapest, 2005. TLA Teleki László Intézet–KSH Népszámlálás–KSH Levéltár, 145. p.
- ⁷ FARAGÓ Tamás: Die Budapester Bevölkerungsentwicklung und die Zuwanderung 1840 bis 1941. In MELINZ, Gerhard – ZIMMERMANN, Susan (Hrsg.): *Wien–Prag–Budapest. Blütezeit der Habsburgermetropole. Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte*. Wien, 1996. Promedia, 59. p.
- ⁸ FARAGÓ 1996. 68. p.
- ⁹ Uo. 66. p.
- ¹⁰ HOREL, Catherine: *Histoire de Budapest*. Paris, 1999. Fayard, 161 p.
- ¹¹ E folyamat korai történetéhez l. HOREL, Catherine: *Juifs de Hongrie 1825–1849, problèmes d’assimilation et d’émancipation*. Revue d’Europe Centrale. Strasbourg, 1995. Centre d’Etudes Germaniques, valamint RICHERS, Julia: *Jüdisches Budapest. Kulturelle Topographien einer Stadtgemeinde im 19. Jahrhundert*. (Lebenswelten Europäischer Juden 12), Köln–Weimar–Wien, 2009. Böhlau.
- ¹² ZEKE Gyula: A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tőkés modernizáció korszakában. In LENDVAI L. Ferenc – SOHÁR Anikó – HORVÁTH Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. 2. k. Budapest, 1990. MTA Filozófiai Intézet, 163. p.
- ¹³ HOREL, Catherine: La grande bourgeoisie juive de Budapest au tournant du siècle, un modèle d’assimilation? *Études Danubiennes*. XIV/2. Strasbourg, 1998. 59–70. p.
- ¹⁴ Kép forrása: Andrassy út, 1896-ban, az Operaházzal a bal oldalon. Sndr felhasználótól. Wikipedia Commons. https://en.wikipedia.org/wiki/File:Andr%C3%A1ssy_%C3%BAt_Budapest_1896.jpg.
- ¹⁵ TÓTH Zoltán: Was wird im Schmelztiegel geschmolzen? Assimilationsweisen in Pest in der Zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In MELINZ, Gerhard – ZIMMERMANN, Susan (Hrsg.): *Wien–Prag–Budapest. Blütezeit der Habsburgermetropole. Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte*. Wien, 1996. Promedia, 210. p.
- ¹⁶ HOREL, Catherine: *De l’exotisme à la modernité. Un siècle de voyage français en Hongrie (1818–1910)*. Montrouge. 2018. éditions du Bourg. 179. p. (magyarul: *Francia utazók Magyarországon 1818–1910*. Budapest, 2020. Kossuth, 182. p.)
- ¹⁷ HOREL, Catherine: La vision française des fêtes du Millénaire hongrois. In *La France et l’Europe centrale 1867–1914. Slovanské štúdie*. n°2. Bratislava, 1995. 105. p. (szlovákul: Francúzsky pohľad na oslavy maďarského milénia. In *Francúzsko a stredná Európa 1867–1914, Slovanské štúdie*. Nr. 2. Bratislava, 1995. 92. p.)
- ¹⁸ Ezek a számok az állampolgárságra és nem a nyelvre vonatkoznak. Köztudott, hogy Magyarországon az anyanyelv volt az állampolgárság kritériuma, míg Ausztriában a köznyelv (*Umgangssprache*).
- ¹⁹ HOREL, Catherine: Das Budapester Proletariat 1867–1914. Zwischen sozialer Einheit und nationaler Vielfalt. In POKJORNÝ, Jiří – VELEK, Luboš – VELKOVÁ, Alice (Hrsg.): *Nacionalismus, společnost a kultura ve střední Evropě 19. a 20. století. (Nationalismus, Gesellschaft und Kultur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*. Festschrift für Jiri Koralka anlässlich seines 75. Geburtstages.) Praha, 2007. Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum.
- ²⁰ Így a Milan Hodža által alapított, a budapesti szlovákoknak szentelt Ústřední banka Českých spořitelén (Cseh Takarékpénztárak Központi Bankja) cseh bankfiókja, amelynek magyar munkatársai is voltak. GLETTTER, Monika: Ethnizitát als gesellschaftliches Konfliktfeld in Preßburg und in Budapest. In MELINZ, Gerhard – ZIMMERMANN, Susan (Hrsg.): *Wien–Prag–Budapest. Blütezeit der Habsburgermetropole. Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte*. Wien, 1996. Promedia, 227. p.
- ²¹ GLETTTER 1996. 227–228. p.
- ²² LUKÁCS, John: *Budapest 1900, a Historical Portrait of a City and its Culture*. New York, 1988. Grove & Weidenfeld, 130. p.
- ²³ GLETTTER 1996. 224–225. p.

